

Казимир Попконстантинов, Теодосий Смядовски (Шумен, България)

ЗА ПОЧИТАНЕТО НА КЛИМЕНТ, ПАПА РИМСКИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

(По епиграфски данни от IX—X век)

Възстановяването на култа към Климент, папа Римски, през IX в. в източно-православния свят е било продиктувано от съображения, които целели постигането на доверие пред Римската църква към Кирило-Методиевата мисия в западнославянските земи. У нас името на този светец е известно досега само от агиографската книжнина. За първи път то е засвидетелствувано в България във от книжовните паметници в един надпис от старобългарския манастир при с. Равна, Провадийско.¹

По стените на манастирската църква, запазени на места до 2 м височина, и върху съборени камъни от околните сгради са открити близо 200 надписа и графити и около 600 рисунки. Те са врязани върху мекия варовиков камък, хоросанените фуги и върху някои покривни керемиди. Четири от надписите са с т. нар. „руническо писмо“, един с латински букви, но с гръцко съдържание, три двуезични — на гръцки и старобългарски, а останалите на старобългарски, писани с кирилица и глаголица.

По своето съдържание надписите са твърде разнообразни — бележки на частни лица, християнски формули, богослужебни песнопения, имена на светци и богомолци.

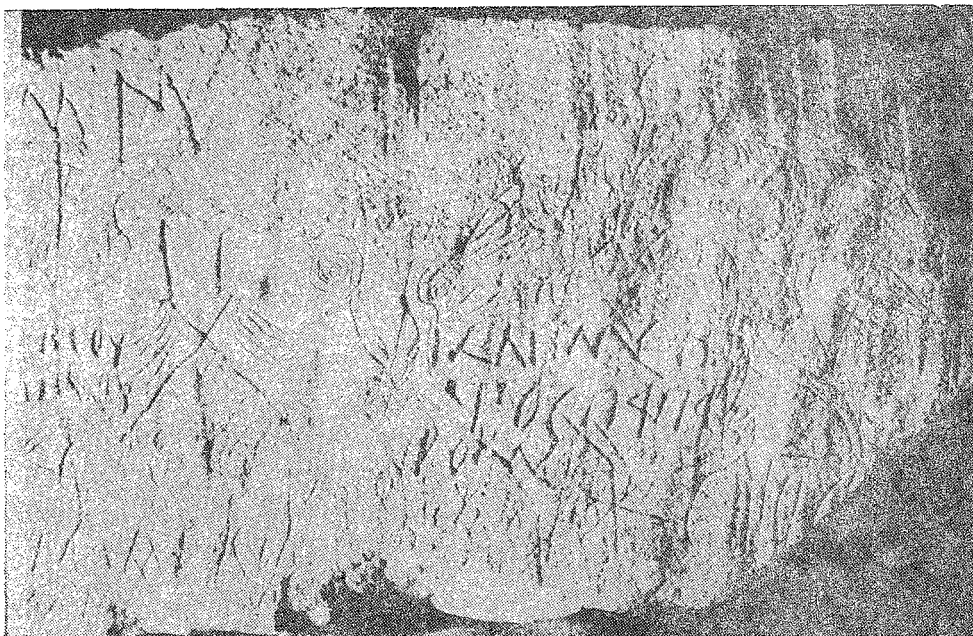
Предмет на настоящата статия е един от надписите от манастира край с. Равна, Провадийско, в който е отбелязано името на Климент, папа Римски.

Надписът е открит в насипа на централния кораб на манастирската църква, посветена на Богородица. Надписното поле е с размери 0,30 × 0,11 м и е осеяно с надписи и рисунки. Първоначално са били врязани рисунките, сред които ясно се открояват два орела и други птици. В лявата половина на надписното поле е врязан двуезичен гръцко-български надпис в пет реда.²

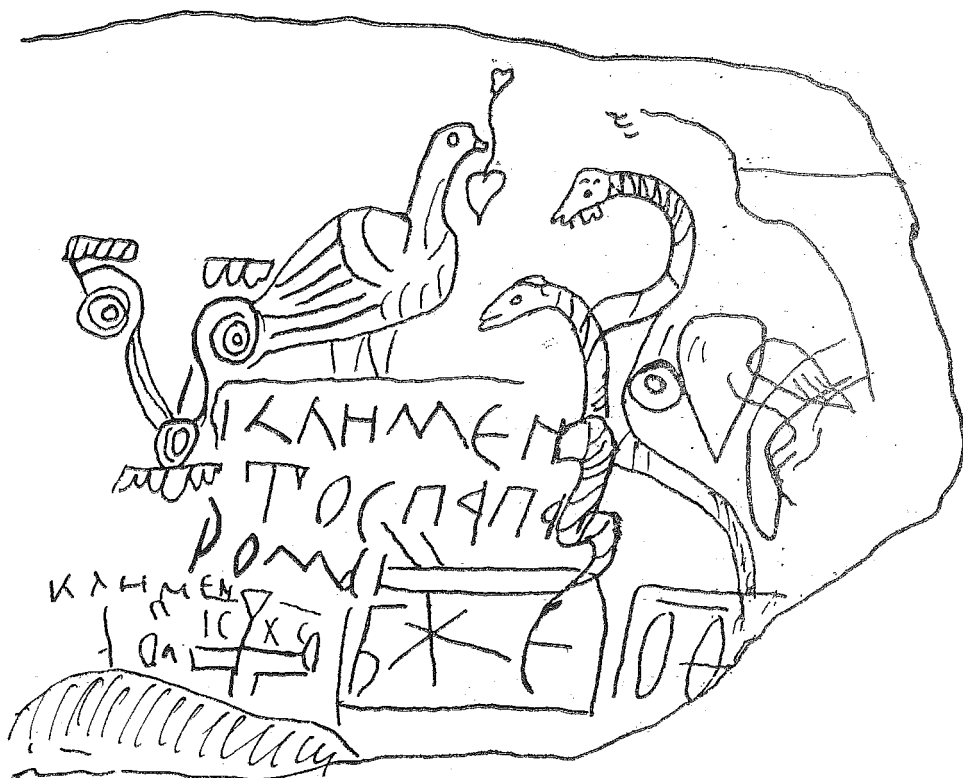
Дясната половина на камъка е запълнена с по-разнообразни рисунки (обр. 1). В средата е врязана маска. Със своите очертания и форми тя е близка до глаголическия знак **Ѣ**. Очите са предадени посредством четири вписани един в друг кръга. От тях надолу се спуска линия, оформяща носа. Устата и веждите са отбелязани с по една хоризонтално врязана линия. Вдясно от маската се вижда птица, обърната надясно, с бръшлянов лист в човката. До нея са очертани телата на два дракона, предадени с есовидни очертания

¹ Манастирът се проучва от колектив: ст. н. с. Ал. Кузев, н. с. П. Георгиев, ст. н. с. А. Мединцева — Археологически институт в Москва и н. с. К. Попконстантинов.

² К. Попконстантинов. Новооткрит двуезичен надпис от Равна. — Сб. В памет на проф. Ст. Ваклинов, 1983 (под печат).

Обр. 1. Надпис с името на Климент, папа Римски

Обр. 1а. Факсимиле на надписа с името на Климент, папа Римски

и глави, обърнати наляво. Близки аналогии на изображенията им могат да се открият в ръкописните орнаменти и най-вече драконите, врязани върху стените на скалния манастир при с. Мурфатлар, Румъния.³

По-късно в свободното поле в тази част на камъка е било врязано: Κλήμεντος πάπα Ρόμ(η)ς, кръст, с вмъкнато в междурамията ις χς, [ннка] и в десния долен ъгъл бже, преведено на гр. ὁ Θεός. Вляво над кръста, с дребни букви е изписано: Κλήμεντ. . . π. . .

По своята графика буквите от този надпис не се отличават от графиката на буквите в лявата част на надписното поле. Известно разнообразие предлага начертанието на α. Веднъж то е с вертикален стълбец и триъгълна петлица, друг път е с окръглена форма. Интерес представлява начертанието на ϑ, което има недокосваща се в горния край на мачтата петлица, подобно на ϑ от двуезичния надпис от Преслав, врязан върху белоглиненна плочка, и някои гръцки книжовни паметници от IX и X в.

При изписването на думите πάπα и Ρόμ(η)ς, писачът е проявил колебание и несигурност. В πάπα втората буква α попада в S-видното очертание на тялото на дракона и се добива впечатлението за изписване на Ε. При Ρόμ(η)ς вместо ω е отбелязано Ο, а след знака Μ е пропуснато Η.

Името Κλήμεντ, с много дребни букви (вис. 3 мм), е изписано още веднъж под думата Ρόμ(η)ς. Началото му започва малко вдясно от рамката на старобългарския текст от двуезичния надпис. Под Η от името ясно се вижда буквата Π (вероятно от πάπα). Под Κλήμεντ. . . е врязан и кръст с отчупен долен край, в чиито междурамия се чете ις χς. В десния ъгъл на камъка с едри букви е написано бже и Ο'ΞΣ, като всяка дума е оградена с рамка. Графиката на буквите в тези думи не се отличава от начертанието в двата надписа.

Палеографските особености на разгледаните надписи позволяват аналогии както с лапидарните, така и с книжовните паметници от X в. Сходството в графиката на буквените знаци от гръцкия и старобългарския текст в двуезичния надпис дава възможност да се потърси влиянието на византийското писмо върху старобългарското кирилско писмо.⁴ Общите черти свидетелствуват за високата култура и образование на книжовниците, които са работили в книжовното средище в манастира при с. Равна. Тяхната широка осведоменост и познаването на новата агиографска литература се потвърждават и от надписа с името на Климент, папа Римски, чието споменаване е факт, сам по себе си твърде интересен.

Култът към този светец, останал доста време в забвение, не е бил широко разпространен в източноправославната църква. Бегли са сведенията за неговия живот в агиографската книжнина.⁵

Надписът от Равна, макар и кратък, поставя въпроса, кой е упоменатият Климент, папа Римски.⁶ Наред с това, въпреки своята лаконичност, той дава непосредствена представа за богослужебната практика на вече славянизиращата се българска църква след идването на Кирило-Методиевите ученици през 886 г.

³ Й. Барнеа. Предварительные сведения о каменных памятниках в Басараби (обл. Добруджа). *Dacia*, N. S., VI, 1962, с. 293—371.

⁴ На този въпрос К. Попконстантинов се спира по-подробно в самостоятелна работа, която е под печат.

⁵ Д. Стефановић. Средновековна стихира у част папе Климента I, Римског († 102). — *Зборник Владимира Мошина*. Београд 1977, с. 81—85, и цит. там литература във връзка с чествването на Климент в бел. 6, 9.

Преди всичко кой е Κλήμεντος πάλα Ρόμ(η)ς? В периода II—XI в. Римската катедра е заемана от двама папи с името Климент — Климент I (загинал по времето на имп. Траян 97—117 г.) и Климент II († 1047). Климент II е светителствувал само една година и не е оставил особени следи в историята на западната църква. Очевидно този надпис трябва да се свърже с името и личността на папа Климент I от прочутия род на Флавиевци, загинал мъченически в Херсон през 97 г., чиито мощи Константин Философ открива при своята хазарска мисия в 862 г. и ги пренася в Рим по времето на папа Адриан II.⁶ Това събитие е отразено лаконично в Панонските легенди, но разкрива въздействието на римското гражданство и висше духовенство: „... А когато той дойде в Рим, самият папа Адриан с всички граждани, носейки свещи, излезе да посрещне него, който носеше и мощите на св. Климент, мъченик и папа Римски.“⁷ След като добива известност откриването и пренасянето на мощите на св. Климент, някои от римските епископи проявяват по-дълбок интерес към живота на този светец, а епископ Гаудерих му издига храм във Велетри и поръчва надякон Йоан Химонид да опише делата на Климент.⁸ За целта той прибегнал до помощта на Анастасий библиотекар, който в подробно писмо описва заслугата на Константин-Кирил за откриване на Климентовите мощи и популяризирането на култа към него.⁹ В това писмо се съдържа няколко интересни сведения, които заслужават внимание. В IV гл. се отбелязва, че „в гръцките училища се пее това, което наистина този дивен философ тържествено написал по случай откриването на досточтимите мощи на блажения Климент за възхвала на могъщия бог...“¹⁰. Посочва се още, че той е написал три произведения на гръцки език, които по-късно неговият брат, архиепископ Методий, превел на славянски в памет на Кирил и за укрепване на новопокръстените славяни и християнската вяра и религия.¹¹ Всичко това е изиграло решителна роля по това време за Кирило-Методиевата мисия. Апостолческата катедра е признала еукуменизма и ортодоксалността на дейността на двамата братя, а Херсонският мъченик бил обявен за покровител на моравската мисия¹² и култът към него бил учреден нашироко от архиепископ Методий в новия славянски диоцез.¹³ Според Дворник чествването в Унгария на папа Климент заедно със св. Димитър Солунски би трябвало да се приеме за Кирило-Методиева традиция подобно на разпространението на култа към тези светци в Чехия и Полша.¹⁴ Същевременно, както личи от предаденото в гл. VIII на пространното Методиево житие послание към славянските князе, даже и самото създаване на славянската писменост

⁶ И в. Д у й ч е в. Към тълкуването на пространните жития на Кирила и Методия. — В: Сб. Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963, С., 1963, с. 105 и сл.; А л. М и л е в. Два латински извора за живота и делото на Кирил Философ. — Сб. Константин-Кирил Философ, С., 1969, с. 181—201; Т. С ъ б е в. По някои въпроси на хазарската мисия. — Сб. Константин-Кирил Философ. . . , с. 106, и цит. там литература.

⁷ В. С л. К и с е л к о в. Панонските легенди или пространните жития на славянските просветители. Ямбол, 1923, с. 36.

⁸ Извори за българската история, VII, С., 1960, с. 204.

⁹ Пак там, с. 203.

¹⁰ Пак там, с. 206.

¹¹ И в. Д у й ч е в. Цит. съч., с. 107 и сл.

¹² F r. D v o r n i k. Byzantske misie u Slovanu. Praha, 1970, s. 149.

¹³ Ibidem, str. 160.

¹⁴ Ibidem, str. 347; anot. 46, str. 216, 208. В Леви Храдец още от времето на Борис и Людмила имало храм, посветен на св. Климент. В много средновековни чешки молитви се споменава името на херсонския мъченик наред с други видни източни и западни светци.

било отдадено на божията милост поради застъпничеството на св. Климент.¹⁵

Папа Климент е бил познат и на цариградската църква¹⁶ и е възможно Кирил и Методий да са попаднали на някакви писмени сведения за неговото пребиваване в Херсон. Но изглежда, че култът към него е бил практически почти забравен не само в Константинопол, но, както се разбира и от панонската легенда, дори и в Херсон „поради вина и небрежност на жителите му“¹⁷. Все пак той е отбелязан за почитане на 25 ноември в един синаксар на Великата църква.¹⁸ Някакъв специален култ към Климент, папа Римски, не бил създаден в Константинополския диоцез дори и след откриването на мощите му, където за разлика от Рим, Валетри и диоцеза на Методий не били съградени храмове в негова чест. Това може би се дължи на популярността на друг един Климент, загинал по време на гоненията на християнството.¹⁹ Така или иначе херсонският мъченик освен като типичен римски светец останал местен светец и на славянската моравска църква и имената на двамата братя завинаги са свързани не само със създаването на славянската писменост, но и с разпространението на култа към Климент, папа римски сред славяните.²⁰ Папа Климент бил провъзгласен за патрон на славянската моравска църква, в негова чест били издигнати храмове в славянските земи, а името му било включено в молитвените възгласи заедно с най-популярните източни и западни светци.

Неговото почитане в българската църква по всяка вероятност се дължи на дейността на Кирило-Методиевите ученици у нас. То представлява своего рода несъответствие между богослужебните обичаи на българската църква и тези на константинополската. Това обаче е било съвсем закономерно за времето си.²¹ Ранното средновековие е било епоха на богослужебно многообразие. Не само по-големите диоцези, които се ползували с известна вътрешна самостоятелност, но даже и някои отделни храмове в един и същи град са могли да имат собствени типичи.²² Естествено многообразието се отнасяло и до реда на почитане на светците, както и до широко разпространения тогава обичай да се чествуват местни светци, често малко познати другаде.²³ Затова, когато ръководството на българския диоцез е било поето от Кирило-

¹⁵ К л. О х р и д с к и. Събрани съчинения. С., 1973, III, с. 200. „... решихме да изпратим във вашите страни Методий. . . да ви обяснява на ваш език книгите на целия църковен ред. . . , както бе започнал Философът Константин с Божията благодат и с молитвите на св. Климент.“

¹⁶ Д. Стефановић. Цит. съч., с. 81 и сл.

¹⁷ Италианска легенда. — В: ЛИБИ, т. II, с. 296.

¹⁸ И. И. Срезневский. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1875, с. 437; Тук св. Климент папа Римски е отбелязан на 26 ноември; А р х и м а н д р и т С е р г и й. Полный месяцеслов Востока, т. II, Владимир, 1901, с. 484, 365. Архим. Сергей отбелязва, че в гр. минеи службите на Климент папа Римски и св. Петър са пренесени от 25 на 24 ноември по молба на синанитите, за да може по-гържествено да бъде отпразнувана великомъч. Екатерина. По-подробно вж. там с. 365; F. r. D v o g n i k. Op. cit., s. 335, anot. 8, cfr. acta Sanktorum, Propylaeum Novembri, éd. H. Delehaye, Bruxelles 1902, col. 249, 255, 256.

¹⁹ F. r. D v o g n i k. Op. cit., s. 335, anot. 8; H. Delehaye. Op. cit., col. 657.

²⁰ F. r. D v o g n i k. Op. cit., s. 160, 208, 216, 347, anot. 46.

²¹ За съществуването на подобни различия вж.: J. V u r n s. The numbering of the Johannine saturdaydays and sundays in early greek and slavonic lectionaries. — Palaeobulgarica, 1977, 2, p. 53; Т. Смядовски. За някои ранновизантийски черти на преславската цивилизация. — В: Сб. Симпозиум, посветен на Йоан Екзарх Български, 1979 (под печат).

²² Б л. Ч и ф л я н о в. Богослужебният чин, преведен от св. Братя Кирил и Методий в началото на тяхната моравска мисия. — ГДА, XXII, 1972/73, с. 230.

²³ M o n s. M a l l a r d o. Ie calendario marmoreo di Napoli. Ephemerides Liturgicae, Napoli, 1944, p. 41, 166, 167.

Методиевите ученици, съвсем закономерно е те да въведат в богослужебната практика на старобългарската църква някои традиции на славянската моравска църква. Вероятно пак под тяхно влияние в книжовния език навлизат т. нар. „моравизми“. Като своеобразен „богослужебен моравизъм“ би могла да се приеме и нарочната възхвала на покровителя на моравската мисия — папа Климент Римски.

Всичко това дава основание да не се съмняваме, че намереният в Равна молитвен възглас към папа Климент Римски е естествен резултат от Кирило-Методиевите традиции в старобългарската църква. Съществуват и други податки за наличието на Кирило-Методиева традиция в старобългарската богослужебна практика. Откриваме ги в Супрасълския сборник. Както бе изтъкнато на международния симпозиум, състоял се през 1979 г., този старобългарски паметник не е копие на някой цариградски синаксар, а оригинално творение на български духовници, съставено може би непосредствено след идването на Кирило-Методиевите ученици в България.²⁴ Особено внимание заслужава обстоятелството, че в Супрасълския сборник на 11 март (сиреч в навечерието на чествването му и от апостолническата катедра!) е дадено житието на папа Григорий Велики, най-изтъкнатият римски първосвещеник на ранното средновековие. Наистина той е споменат и в цариградските месецослови, но не като Григорий патриарх римски, а като Григорий Диалогос, с което име бил познат в Константинопол още когато бил апостолнически апокрисиарий във византийската столица.²⁵ Същевременно той е даден като втори светец за деня, защото като главен светец на 12 март Константинополската църква чествувала св. Теофан Изповедник. Наличието в Супрасълския сборник за този ден на житието на папа Григорий, а не на св. Теофан показва, че най-вероятно Старобългарската църква е почитала за главен светец на деня именно споменатия римски първосвещеник. Това е явно отклонение от цариградските обичаи, но не трябва да забравяме, че Методий е назначен за архиепископ на Сирмиум и за апостолнически легат в Панония и Моравия от папа Адриан II. Елементарният такт и дължимото уважение към катедрата, която го е ръкоположила, ще да е било причина той да запази в Моравския дондеч особеното чествуване на един от най-изтъкнатите римски първосвещеници.

Но името на папа Григорий е свързано с това на моравския архиепископ и с още нещо. От мнозина изследователи се допуска, че първата славянска версия на част от Григориевите „Диалози“ е била направена от св. Методий, като под споменатите в гл. XV от Методиевото житие **отъкъскъѣа къннгѣи** би трябвало да разбираме откъслеци от много разпространения през средновековието **патерникъ римскн**, сиреч част от диалозите на папа Григорий.²⁶ Това е още едно основание да приемем чествването на папа Григорий в старобългарската църква като Кирило-Методиева традиция, пренесена у нас от учениците на двамата братя.

Като Кирило-Методиева традиция трябва да се приеме и наличието в Супрасълския сборник на разказа за мъченичеството на св. Иринеѣ, епископ

²⁴ В. Пандурски. Месецословът в Супрасълския сборник. — В: Проучвания върху Супрасълския сборник. С., 1980, с. 42; Пак там. Т. Смядовски. Супрасълският сборник и богослужебното многообразие на ранното средновековие, с. 107—116.

²⁵ Т. Смядовски. Цит. съч., с. 108.

²⁶ А. И. Соболевский. Римский Патерик в древнем церковно-славянском переводе. — В: Изборник Киевский 25 (1904), с. 17—39; F. V. Maгeš. Die Bücher der Väter der Vita Methodi. Slovo, 24, 1974, s. 17—39. Сір: G. Birkfeіner. Über sogenannte „Römische Paterikon“. Ein Beitrag zum Studien der Kirchenväterliteratur bei den Slaven im Mittelalter. — Palaeobulgarica, 1979, s. 23—27.

Сирмиум.²⁷ Както е известно, според една прадревна традиция всеки представител на диоцез е трябвало да чувствува особено тържествено паметта на прославените си предшественици, осветили престола му с мъченическа смърт. Така ще да е направил и сирмийският архиепископ Методий и е било съвсем естествено учениците му да пренесат тази традиция в България.

Макар и кратък, надписът от с. Равна с името на папа Климент Римски е още едно указание, което заедно с някои данни от Супрасълския сборник ни убеждава във водещата роля на Кирило-Методиевите традиции в богослужебната практика на ранносредновековна България.

Изписването на надписа на гръцки език, а не на старобългарски едва ли може да противоречи на становището ни, че в него е отразена Кирило-Методиевата традиция. Както този, така и останалите надписи и абecedари на гръцки и двуезичните гръцко-български надписи от манастира при с. Равна, Плиска, Преслав поставят въпроса за съдбата на гръцкия език в ранносредновековна България.

В нашата историческа литература се предполага, че на събора в 893 г. в Преслав е било решено да се премахне гръцкият език от държавния живот и богослужението, като се замени със старобългарски. Навярно това е било осъществено по-бързо в богослужението и държавния живот, но в книжовните и просветни средища неговото изучаване и добро познаване е било крайно необходимо за преводаческата дейност. В тях, както показват и епиграфските паметници, продължава изучаването му и след Преславския събор. За това свидетелствуват гръцко-българските надписи, надписите на гръцки от Равна, Преслав и най-вече петнадесетте гръцки абecedара от манастира при с. Равна. На гръцки език са се поддържали дипломатическите контакти, водила се е кореспонденция, сключвали са се договори, на гръцки са и текстовете върху оловните печати на княз Борис, царете Симеон и Петър. Той е бил необходим за четене на богослужебни книги, за възприемане на византийската култура и образование. Явно е, че в манастира при с. Равна неговото изучаване и познаване във връзка с преводаческата дейност на книжовното средище е било повече от необходимо. Защото тук не само са били преписвани и размножавани първите преводи, но са превеждани от гръцки нови богослужебни книги, съставяни са различни старобългарски сборници, необходими за попълване знанията на обучаващите се, пишели са се и оригинални произведения. Цялата тази многостранна дейност, характерна за едно просветно и книжовно средище, вероятно е била ръководена от някой Кирило-Методиев ученик, имащ опит в това отношение от Великоморавия.

---

²⁷ L. Sadnik u. R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Graz, 1955; Т. Смядовски. Супрасълският сборник. . . , с. 114. Ние имаме още едно, макар сравнително косвено указание за Кирило-Методиеви традиции, пренесени от моравските бежанци в старобългарската църква. В синаксарите на българската православна църква за 16 септември е дадено името на св. Людмила чешка, една в същност западна (католическа) светица. С известна предпазливост бихме могли да обясним това странно на пръв поглед присъствие със следното: Боривой (първият християнски чешки владетел) според разказаното в т. нар. Чешка легенда (житието на св. Вацлав) е бил кръстен от Методий, когато Боривой бил на гости на Светополк в Моравия. По-късно св. Методий изпратил свои ученици в Чехия, които пък там кръстили и жената на Боривой, Людмила. Тя от своя страна пак според анонимния автор на житието наредила нейният внук, бъдещият св. Вацлав, да изучи славянската писменост (F. r. D. v o r n i k. Op. cit., s. 180, 217).